

ТРУДОВОЕ ПРАВО И ПРАВО СОЦИАЛЬНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ

УДК 349.2

Ротань В. Г.

ПРОБЛЕМА СИСТЕМИ ПРАВА І ТВОРЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТРУДОВОГО ПРАВА

Проблема системи права стала традиційним предметом уваги юристів-науковців. Про це свідчать дві дискусії з цієї теми, що велись за радянських часів (у другій половині тридцятих і другій половині п'ятидесятих років), дві монографії С.С. Алексеева [1, 2], численні статті, розділи, глави та параграфи в виданнях, присвячених більш широким або іншим проблемам. Помітний, однак, розрив між фундаментальними теоретичними дослідженнями та потребами розвитку законодавства і вдосконалення практики його застосування. Як раз цей розрив обумовив наявність в науковій літературі тверджень, наприклад, про те, що відносини щодо банківського кредитування мають комплексний характер, а будь-яка спроба виокремити із них ті, які регулюються різними галузями права, є помилковою [3, с. 36; 4, с. 6]. Між тим, тісний зв'язок певних видів правовідносин не звільняє суд від обов'язку при вирішенні справ дати належну галузеву кваліфікацію кожного виду цих взаємно пов'язаних правовідносин та виявити ті правові норми, які на них поширюються. Наука має допомогти в цьому працівникам правозастосовчих органів, а не визначати спроби розробок відповідних рекомендацій як помилкові.

Аналогічною за характером є наполеглива спроба довести, що господарське право може бути поставлене в один ряд з цивільним, адміністративним та іншими галузями права, які виокремлюються як основні за критеріями предмета і метода правового регулювання [5, с. 35-36]. Така спроба можлива тільки шляхом надання категорії методу правового регулювання, яка в науці є досить визначеною, утаємниченого змісту, який можна збагнути тільки вдавшись до тієї гри в слова, якою радянська юридична наука свого часу оволоділа досконало. З допомогою таких засобів "ключовий" метод господарського права визначається як такий, що полягає в рівному підпорядкуванні всіх суб'єктів господарювання суспільному господарському порядку [5, с. 31]. Але ж принцип рівного підпорядкування праву всіх суб'єктів є загальноправовим. Будь-якої специфіки в сфері господарювання цей принцип не має. І ніяких підстав немає для твердження про те, що в господарському праві цей принцип стає методом правового регулювання. Просто, автору був дуже потрібний специфічний метод, з метою довести, що господарське право є основою, а не комплексною галуззю прав.

Ще одним проявом недостатньої розробки прикладних аспектів системи права стали спроби більш доцільного визначення предмета трудового права. З огляду на надзвичайне поширення використання найманої праці в цивільно-правових формах, в тому числі на небезпечних роботах і роботах із шкідливими умовами праці, що значною мірою виключає захист інтересів осіб, що виконують роботи на таких підставах, засобами трудового права, автори проекту Трудового кодексу України запропонували відповідно розширити предмет трудового права та обмежити можливість укладання цивільно-правових договорів на виконання робіт. В процесі доопрацювання проекту в Верховній Раді було вирішено повернутись на старі позиції. В науці також однозначно стверджується, що “трудове право регулює трудові відносини, які засновані на трудовому договорі” [6, с. 21]. Після цього залишилось тільки популярно роз’яснити, що цивільно-правові договори можуть укладатись на виконання будь-яких робіт, і весь досвід спеціального регулювання трудових відносин впродовж двох століть стане для нас “факультетом непотрібних речей”, якщо продовжувати йти таким шляхом. Треба думати про посилення доказовості наукових дискусій у сфері права. Дійсно, є речі об’єктивні, змінити які правовими засобами можливості немає. Спроби використання права для досягнення таких змін не можуть дати позитивного результату. Відмова від марксистсько-ленінської ідеології не може супроводжуватись відмовою від визнання закономірностей суспільного розвитку. Але ж є сфери, де законодавець є відносно вільним у виборі правових засобів. Колись взагалі не знали трудового договору. Був договір найму, на підставі якого виникали цивільно-правові відносини щодо використання праці. З часом трудовий договір і трудові правовідносини замінили в цій сфері цивільний договір і цивільні правовідносини. Зроблено це було волею законодавців країн світу. Тепер виявляється, що законодавець обмежений в праві поширити дію трудового договору на ту сферу, де з метою полегшення тягара обов’язків роботодавців в трудових правовідносинах під тиском роботодавців стали використовувати цивільно-правові форми найму робочої сили.

Ситуацію доповнюють рекомендації щодо правозастосування, розроблені шляхом рішучого і без східців переходу від теорії права найвищого рівня до практики. Так, стверджується, що субсидіарне застосування норм однієї фундаментальної (профілюючої) галузі права до відносин, що регулюються нормами іншої галузі права, що також є фундаментальною (профілюючою), виключається [7, с. 248]. Але ж, якщо видами правових норм визнаються, зокрема, дефінітивні [8, с. 71], то таке твердження є елементарним результатом недостатньої уваги науковця до нормативного матеріалу, що має бути в центрі уваги будь-якого юридичного дослідження, бо дефінітивні норми однієї галузі права з дотриманням відповідних пріоритетів можуть без обмежень застосовуватись до відносин, що регулюються нормами інших галузей права. Тому автори підручника з цивільного права не без підстав не роблять будь-яких застережень, коли при визначенні ф’ючерсного контракту посилаються на Закон “Про оподаткування прибутку підприємств” [9, с. 62]. Та і інші види правових норм, сформульованих в одній фундаментальній (профілюючій) галузі права, можуть субсидіарно застосовуватись

до відносин, що регулюються іншою галуззю права, що належить до цієї ж категорії. Це неможливо тільки стосовно тих норм, які безпосередньо регулюють відповідні відносини, а не належать до категорії допоміжних. Наведемо приклад. Податкове право виокремилось в кінцевому рахунку із адміністративного. Тому воно може розглядатись як частина останнього. Отже, правила ч. 1.20 ст. 1 Закону “Про оподаткування прибутку підприємств” можуть бути визнані такими, що належать до адміністративного права, що є фундаментальною (профілюючою) галуззю права. Вони встановлюють порядок визначення звичайної ціни для цілей оподаткування. Поняття звичайної ціни (ціни, що звичайно застосовується) стало використовуватись в Цивільному кодексі (ст. 633, 843, 1002, 1013), але порядок її визначення в цивільному праві не встановлюється. За таких умов “звичайна ціна” стосовно цивільних правовідносин має визначатись шляхом субсидіарного (шляхом міжгалузевої аналогії) застосування норм публічного (адміністративного, фінансового, податкового) права.

Такі приклади можна було б продовжити наводити без кінця. Вони свідчать про те, що принаймні в частині проблеми системи права юридична наука перестала виконувати роль джерела світла, залишила правотворчу та правозастосовчу практику в темряві. Якщо до цього додати шалену перевантаженість суддів, то можна зрозуміти їх прагнення залишитись в темряві, бо виходити на широку аудиторію з тією якістю судових рішень, яка сьогодні “досягнута”, дійсно не можна. Вважається тільки, що з цією якістю виходити в зал судового засідання для оголошення вердикту все-таки можна. Це зачароване коло треба долати, а ініціативу має виявити наука.

Перш за все треба визнати ті здобутки, які були отримані радянською юридичною наукою в частині розробки проблематики теорії системи права. Спроби спростувати ці досягнення уявляються безпідставними і обумовленими суто особистісними мотивами. Поділ права на основні, фундаментальні (профілюючі) галузі права за критеріями предмету і методу правового регулювання – це наріжний камінь для розвитку законодавства і практики його застосування. Спроби надати значення основних, фундаментальних (профілюючих) іншим галузям права, спроби пошуку єдиного предмета правового регулювання в комплексних галузях права (трудова, господарська, земельна) на цей час нічого не дали. Не дадуть вони конструктивного результату і в перспективі. Всупереч Ю.К. Толстому [10, с. 43] автор цієї статті стверджує, що “хімічно” чисті галузі права виокремити можна. Вони є, бо поняття галузі права є такою ж абстракцією, як і поняття хімічного елемента. Хімічні елементи в природі також не існують. В природних речовинах, в тому числі і створених за допомогою найсучаснішої технології, завжди є якісь (може, практично зовсім незначні) домішки. Але ж наука хімії і хімічне виробництво без поняття хімічного елемента існувати не може. Немає галузево “чистих” нормативно-правових актів, але ж є галузі права як абстрактна модель, до якої прагне законодавець при прийнятті кодифікованих законодавчих актів, що мають регулювати певні суспільні відносини, які є предметом відповідної галузі права.

Разом з тим слід визнати, що система права може конструюватись за допомогою різних критеріїв залежно від цілі, яку ставить перед собою науковець чи

**ПРОБЛЕМА СИСТЕМИ ПРАВА
І ТВОРЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТРУДОВОГО ПРАВА**

законодавець. Але якщо такою ціллю є вдосконалення системи законодавства чи врахування його системи при правозастосуванні, то відступи від критеріїв предмета і метода були б невиправданими і деструктивними.

Спробуємо виокремити трудове право в системі національного права України, маючи на увазі наймасштабніші політичні і економічні цілі науки, тобто, на випадок “якби я був навіть не директором, а президентом”. В такій ситуації не можна не визнати, що наша країна володіє достатнім творчим трудовим і матеріальним потенціалом для всебічного і стрімкого зростання. Замість цього чи бачимо дещо інше і маємо те, що нас не може задовольнити. Марно витрачається все, а головне – час і навіть людське життя. Причина цього – у вкрай незадовільній організації суспільства, – в східно-слов'янській хворобі, що триває тисячоліття.

При цьому в суспільстві відсутнє розуміння визначальної ролі права в організації суспільства. Про це сто років тому писав Богдан Кістяківський [11, с. 109-134]. І ці сто років допомогли нашій нації поверхнево засвоїти тільки окремі ідеї про правову державу, більше під впливом євроатлантичної спільноти, ніж як наслідок розвитку національної правосвідомості. І мова ж не йде про відсутність розуміння соціальної цінності права серед широкої маси населення. Мова йде про юридичну наукову еліту та про вищий ешелон управлінської еліти, про тих, кого називають лідерами нації та держави.

Отже, треба зрозуміти, що прогрес суспільства залежить в першу чергу від його організації. Сьогодні рівень організації суспільства можна порівняти хіба що із матеріальним станом нашої країни в перші дні після звільнення від німецько-фашистських загарбників: руїни, а те, що залишилось, функціонувати нездатне. Ситуація не безвихідна, бо чоловіча частина населення, як і жіноча, – на цей час не на фронті. Тобто, країна володіє величезним трудовим творчим потенціалом. Суспільство треба організувати на правовій основі і країна розквітне в найкоротший строк.

Якщо стоїть задача організації суспільства на правовій основі з метою забезпечення реалізації трудового творчого потенціалу людей, то треба звернутись до такого засобу організації суспільства як трудове право. Правові засоби, які притаманні трудовому праву, доповнені іншими засобами, здатні докорінно змінити суспільство. Спробуємо розгорнути цю тезу.

Немає іншого більш масштабного за охоптом всіх сфер життя суспільства та здатного постійно активно впливати на всі ці сфери чинника, крім законів. Закони ж є результатом трудової творчої діяльності людей, що працюють, а за свою працю отримують винагороду – заробітну плату. Ці люди об'єднані в організацію, де, за національною системою вимірів, створені непогані умови праці та її оплати (йдеться про Верховну Раду України). Але ж результати цієї праці є вкрай незадовільними. Багато і з пафосом говорилося про “економічну конституцію” з приводу прийняття Цивільного та Господарського кодексів. Є, однак, підстави стверджувати, що ця “конституція” руйнує самі фундаментальні підвалини цивільного обороту. Доказів цього багато. Наведемо три із них: 1) умови договорів поставки (це – один із основних договорів, що опосередковують цивільний оборот) мають викладатись відповідно до Правил “Інкотермс” (ч. 4 ст. 265 Господарського кодексу). Сьогодні більше 95 відсотків договорів викладаються без врахування цих

Правил. Отже, відповідно до ч. 1 ст. 215 і ч. 1 ст. 203 ЦК вони підлягають визнанню недійсними, а основна маса цивільного обороту здійснюється в результаті цього поза правовим полем. В даному випадку здійснюється абстрактне правове регулювання, що не враховує реальну ситуацію в країні, а тому не закріплює, а руйнує суспільні відносини; 2) якщо особа уклала з іншою особою договір щодо передання речі, визначеної індивідуальними ознаками, то договір не може бути виконаний, якщо всупереч цьому договору боржник передав річ третій особі на підставі пізніше укладеного договору (ч. 2 ст. 620 ЦК), тобто, тут договір визнається таким, що не підлягає виконанню, чим також руйнується цивільний оборот; 3) Закон “Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень” значно і невиправдано ускладнює цивільний оборот. До того ж він написаний без розуміння різниці між боржником та кредитором (це ж – фундаментальні категорії цивілістики!). Зрозуміти зміст цього Закону можуть не більше трьох відсотків юристів, а деякі його положення взагалі збагнути неможливо. На цих трьох прикладах ми бачимо, що за допомогою закону не досягається стабільність і надійність цивільного обороту, а цивільний оборот законами взагалі підривається або ускладнюється до неприйняттого для учасників цивільних відносин рівня. Так Верховна Рада “створює” правові підвалини організації суспільства.

Уже наведених трьох прикладів достатньо для висновку про те, що так жити не можна. Але ж таких прикладів можна навести сотні тисяч і навіть мільйони. Останній варіант лише потребує значних затрат праці. Інших перешкод для його здійснення немає. За таких умов людей запевнюють у тому, що Верховна Рада, особливо її депутати, стали справжніми професіоналами правотворчості. З такою законотворчістю Україна на десятки років залишиться на узбіччі прогресу людства. Цю несприятливу ситуацію подолати нетрудно: працю людей, що виробляють закони треба належно врегулювати. Про основні принципи такого врегулювання читайте нижче. Тут же зробимо одне зауваження: кожен законопроект повинен мати свого наукового керівника і не в особі депутата, який за першої каденції придбав диплом про юридичну освіту. А країна має право знати своїх героїв – цих же наукових керівників.

При подальшому аналізі ми виявляємо вкрай низьку якість праці в органах виконавчої влади. Не хотілося б, щоб автора зрозуміли так, що він гне спину перед наділеними владою людьми. Але ж він дійсно вболівав за тих, хто очолив “помаранчову революцію”. Тим більше прикро, що і виконавча влада (післяреволюційна) заслугоує оцінки “так жити не можна”.

Праця в системі судової влади – це надто делікатна справа, щоб оцінювати її різко критично. Але, навіть абстрактно розмірковуючи, слід задати питання: “В силу яких факторів вона має давати зразки праці? Може, в силу радянської традиції та досвіду роботи в радянських судах, що за умови його тривалості став юридичним фактом, що породжує право на значні матеріальні блага?”.

Нарешті, ті, хто не при владі, також працюють. Результат їх праці – також не “Мерседес”, а все той же “Запорожець” з повітряним охолодженням, що став символом національної культури праці. Мільйони людей щоденно спішать на

ПРОБЛЕМА СИСТЕМИ ПРАВА І ТВОРЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТРУДОВОГО ПРАВА

роботу, щоб не запізнитися та здійснювати виробництво товарів, виконання робіт, надання послуг низької якості.

Отже, якщо нація дозріла до того, що вона готова висококультурно працювати і висококультурно жити, вона має за допомогою засобів трудового права, що в такому випадку стає в самий-самісінький центр системи національного права, рішуче і стрімко підняти культуру праці. Це означає необхідність встановлення правових механізмів, що забезпечать здійснення заходів, про які нижче йдеться.

Перш за все необхідне встановлення ефективної системи розподілу людей за соціальними позиціями відповідно до їх трудових творчих здібностей. В сфері приватного капіталу ця проблема вирішується матеріальними інтересами власників капіталу. Але в державному апараті цей механізм не опрацьований і потребує не імітаційного, а ефективного правового врегулювання. Сьогодні від державного апарату виходять не конструктивні імпульси, які позитивно впливають на сферу приватного капіталу, а деструктивні імпульси, в силу яких на посаду керівника підприємства уже і в сфері приватного капіталу призначають не талановитого організатора праці (таких у нас взагалі немає), а спеціаліста з приватних комунікацій, який дачу хабарів може здійснювати не як буденний злочин, а як майже красиву акцію. Нова влада дещо тут зробила. Але ж пошуки людей, здатних підняти культуру праці в державному апараті, практично не ведуться. То ж і перспективи помаранчової революції бліднуть як передвиборні плакати, що стали під впливом дощу та сонця майже сірими.

Далі треба чітко закріпити за працівниками коло їх індивідуальних обов'язків. Треба мати змогу в будь-якій ситуації виявити того, хто неякісно працює. Ситуація на цей день дозволяє лише за допомогою зарубіжних джерел встановити, що пасажирський літак збили таки наші хлопці. Але ж хто із них неналежно працював та має відповідати – це невідомо. Винуватцями є всі, а конкретних винуватців немає. Автор, як платник податків, дуже хотів би знати, хто є автором численних незграбних та убогих положень законодавства, що є результатом трудової діяльності, які своєю “працею” руйнують суспільство.

Врегулювання засобами трудового права підлягають і відносини щодо контролю якості праці. Це – надзвичайно важливо, але говорять про це у нас, як вважається, тільки погано виховані люди. Незручно, наприклад, говорити про те, як же контролюється праця найвищих посадовців. Один тільки майор М. Мельниченко зрозумів, що за президентом контроль також необхідний. Здається, більше немає бажаючих повторити цей подвиг. Але ж проблема залишається: є люди (працівники), яким за посадою надаються величезні повноваження. Що вони роблять у своїх кабінетах – це відомо тільки Богові (тож і відповідають вони тільки перед Богом). То чи і надалі це буде так продовжуватись, чи, може, вже настала пора поговорити на тему контролю трудової діяльності? Вкрай необхідне створення нової і науково обґрунтованої системи контролю діяльності суддів. Це окрема велика проблема. Виявлені останнього часу ініціативи з цього приводу, що виходять від найвищих посадовців, наводять жах, бо зміст їх є прямо протилежним тому, що треба було робити.

На думку автора, на роботі про особисте не говорять, в тому числі і по телефону. Тому ст. 31 Конституції не є перешкодою для того, щоб службові розмови в кабінетах високих і невисоких посадовців, в тому числі і по телефону, належне фіксувались. Є численні інші проблеми контролю за трудовою діяльністю всіх працівників, починаючи від Президента України і Прем'єр-міністра. Треба відкрито обговорити та нормативно закріпити можливості розробки делікатних програм, які б давали змогу оцінювати рівень правдивості та ширості державних службовців, керівників підприємств тощо.

Потребує розробки механізм оцінки кваліфікації працівників. Нова влада прийняла естафету радянської оцінки. Підписуються укази про нагородження орденами, про присвоєння почесних звань. І справді, здається, що ідеї Леніна будуть жити вічно. Треба тільки відродити соціалістичне змагання. Реально ж прибори соціальної спектроскопії вкрай зарегульовані. Про вміння грамотно писати має свідчити атестат про середню освіту, а насправді не свідчить атестат професора. У досить "просунутій" аудиторії не можна представитись доктором наук і професором, бо зразу запитують про те, скільки це коштує і в якій валюті. Чим вище державний орган, який оцінює кадри, тим більше частка імітації в оцінці. Найбільшою публічністю характеризується оцінка кваліфікації науковців, але і тут хвиля імітації виявилась потужнішою, ніж найстрашніше цунамі. На другому місці за критерієм публічності знаходиться система оцінки кваліфікації суддів. Всі розуміють, що ця система є суто імітаційною, але ж ні один із державних службовців не може відмовитись від свого повноваження задати претенденту на посаду судді питання на вільну тему. Неосязність питань, які можуть при цьому задати, перетворює засідання кваліфікаційної комісії суддів чи Вищої ради юстиції, чи Комітету Верховної Ради у дії, що підпадають під поняття "нелюдське поведіння" з претендентами на посаду.

Не такі вони вже великі гроші потрібні, щоб при Президентові України, Прем'єр-Міністрові, Голові Верховної Ради створити невеликі аналітичні групи у складі 3-4 чоловік, які б вивчали рівень кадрів та робили доповіді названим особам. На цей же час ніякого аналізу немає, тому багатьох посадовців соромно слухати, бо неправда і нещирість відчуваються за кожним їх словом. Цей приклад поширюється на широкі маси людей, більшість яких за таких умов поступово втрачає чистоту своїх моральних почуттів, а смисл життя починає бачити в повсякденній турботі за власний шлунок.

Нарешті, потребує оновлення і механізм відповідальності за неналежне виконання трудових обов'язків. Відповідальність має бути тим вищою, чим більш суспільно значущими є трудові обов'язки працівника і чим меншим є рівень жорсткості контролю за якістю виконання трудових обов'язків. У нас всі люди, які в силу посади мають можливість визначально впливати на стан справ у країні, в кращому випадку несуть політичну відповідальність, що давно стала химерою.

Якщо визнати першочерговість викладених проблем, то в центр системи права слід поставити трудове право. Інші галузі права будуть виконувати допоміжну роль. Якщо йдеться про створення ефективних економічних механізмів, в центр системи права будемо ставити господарське право. Якщо виявилась нагальною потреба

ПРОБЛЕМА СИСТЕМИ ПРАВА І ТВОРЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТРУДОВОГО ПРАВА

боротьби з злочинністю, в центр системи права слід поставити кримінальне право та шукати шляхи, якими інші галузі права будуть сприяти досягненню такої мети.

Врешті-решт, і саме виникнення комплексних галузей права обумовлене переважно не предметом і методом правового регулювання, а задачами, які повстають перед суспільством та державою, та цілями, які ставить перед собою законодавець. Типовою комплексною галуззю права є трудове право. Виникло воно із потреби охорони праці найбільш вразливих прошарків працівників. По мірі розвитку ідей гуманізму значення цієї комплексної галузі права зростало, а сфера його дії – поширювалась. Врешті-решт, сфера дії загальних норм трудового права була доведена до логічного кінця, а трохи згодом – до абсурду. І ось уже Генеральний прокурор поновлюється на роботі за рішенням суду. Механізм захисту трудових прав, створений для найманих працівників, стали використовувати для осіб, яким надання такого захисту є нелогічним.

Спроби довести характер трудового права як однієї із основних (фундаментальних, профілюючих) галузей права може деякою мірою задовольнити амбіції вчених-спеціалістів у галузі трудового права. Але ж за наявності таких амбіцій їх краще здійснити, зосередившись не на тому, що довести неможливо, а на величезному творчому потенціалі цієї галузі права, яка своїм розвитком може відкрити для нації дорогу в майбутнє, про що більш детально мова йшла вище.

Зокрема, спроби довести наявність у трудового права специфічного методу правового регулювання неминуче приведуть до звуження предмета цієї галузі. Невипадково А.Р. Мацюк стверджував, що відносини щодо нагляду і контролю за дотриманням законодавства про працю і за охороною праці виходять за межі предмета трудового права і належать до предмета адміністративного права [12, с. 245-246]. І це є чистою правдою, якщо прагнути до галузевої чистоти трудового права та до пошуків єдиного специфічного методу правового регулювання відносин, що складають предмет цієї галузі. Якщо ж ми прагнемо надати єдності системі забезпечення прав та обов'язків сторін трудових правовідносин, то нагляд і контроль за дотриманням законодавства про працю і охороною праці недоцільно було б відокремлювати від трудового права. Інша справа – це забезпечення прав та обов'язків відповідних суб'єктів у правовідносинах щодо контролю і нагляду. Не виключається, що будуть розроблені специфічні трудо-правові засоби забезпечення цих прав та обов'язків. Поки їх немає, органи державного нагляду і контролю застосовують ті заходи, які притаманні публічному праву, роботодавці захищають свої права способами, передбаченими цивільним законодавством. Це – звичайне явище, коли права та обов'язки, що мають одну галузеву належність, забезпечуються засобами, встановленими нормами іншої галузі. Було б неправильним робити звідси такий висновок, що трудове право взагалі треба розібрати на частини, бо техніко-юридично це можливо. Таку можливість заперечувати не можна, але досвід двох століть використання спеціальних засобів регулювання відносин, пов'язаних з найманою працею, показує недоцільність подібного кроку. Міркування техніко-юридичного характеру не можуть бути перешкодою для вирішення тих задач, які стали в самий центр розвитку людства.

Викладене далеко не вичерпує всіх прикладних проблем системи права та місця трудового права в цій системі. Але подальші наукові розвідки в цьому напрямку могли б дати непогані результати і теоретичного, і практичного характеру, а в перспективі – створити оптимальну модель організації суспільства.

Література

1. Алексеев С.С. Теоретические проблемы системы советского права. – М.: Госюриздат, 1961.
2. Алексеев С.С. Структура советского права. – М.: Юрид. лит., 1975.
3. Малейн Н.С. Кредитно-расчетные правоотношения и финансовый контроль. – М.: Наука, 1964.
4. Патрушев Є.М. Правові основи діяльності комерційних банків України по розрахунках. Автореф. дис. канд. юр. наук. – К.: Київський нац. ун-т ім. Т.Г. Шевченка, 1995.
5. Хозяйственное право. Учебник/ Под ред. Мамутова В.К. – К.: Юрінком Інтер, 2002.
6. Венедиктов В.С. Сучасний стан розвитку трудового права та законодавства України: проблема кодифікації// Кодифікація законодавства України: стан та перспективи. – Х.: 2004.
7. Алексеев С.С. Общая теория права. Курс в двух томах. Т. 1. – М.: Юрид. лит., 1981.
8. Алексеев С.С. Общая теория права. Курс в двух томах. Т. 2. – М.: Юрид. лит., 1981.
9. Цивільне право України. Підручник. У 2 книгах. Книга 2. – К.: Юрінком Інтер, 2002.
10. Толстой Ю.К. О преподавании гражданского права на современном этапе// Преподавание гражданского права в современных условиях. – СПб, 1999.
11. Кистяковский Б.А. В защиту права (интеллигенция и правосознание)// Вехи: Интеллигенция в России (сборник статей). – М.: Молодая гвардия, 1991.
12. Мацюк А.Р. Трудовые правоотношения развитого социалистического общества. – К.: Наукова думка, 1984.